

MÓCSY ANDRÁS

A TOKODI EDÉNYGRAFFITOK HITELESSÉGE

A tokodi római kutatások és leletek feldolgozása során¹ kikerülhetetlen feladatként jelentkezett a dorogi tájmúzeum anyagának kritikai megrostálása. Miután ugyanis ez a kb. 1955—1965 között gyűjtött vagy ilyen évekkel leltározott anyag az esztergomi Balassa Bálint Múzeumba került, egyes darabokról kiderült, hogy lelőhelyük koholt, más darabok esetében pedig első pillanatban is nyilvánvaló volt, hogy hamisítványok.² E hamisítványok egyik csoportját eredeti, többnyire római kori cserepekre karcolt rajzok és feliratok alkotják. A hamisítás indítékául a Tokodról begyűjtött néhány valódi edénygraffito és festett késő-La Tène-cserépj szolgált, az eredeti és hamis darabok azonban jól megkülönböztethetők. A valódiak jól beleillenek a szokásos edénygraffito-anyagba,³ míg a hamisítványok a hamisítás törvényszerűségeit követve valamilyen szempontból «érdekes» darabok, amelyekre épp formai és tartalmi különlegességük hívja fel a figyelmet. Mivel két hamisítvány nemrég valódiként került közlésre, nem térhetünk ki azelől, hogy újra felvessük a tokodi graffitók többször is megtárgyalt kérdését,⁴ remélve, hogy néhány nyilvánvaló hamisítvány közlésével a vitatott darabok is élesebb megvilágításba kerülhetnek.

Az ilyen leleplezési kísérlet természetesen magára vonhatja a hiperkritika vádját, ahogyan a Harmatta Jánostól idézett Lidzbarski egy tudományra korlátait felmérő tekintély fölényével mondhatta: «adatok nekem egy tetszőleges feliratot, és én érveket találok hamis volta mellett». Azonban adott esetben maga Lidzbarski is megfordíthatta volna ezt a kijelentést: adjak nekem egy feliratot, és én érveket találok valódisága mellett . . .

A római kori edénygraffitók formai és tartalmi sajátosságairól a Gabler Dénes által közölt anyag is csaknem kimerítő képet ad. A cserepekre nagyobb részén egyszerű karcolt jelek vannak, amelyek nem értelmezhető és nem értelmezendő tulajdonjegyek.⁵ E jelek egyes vonalakkal tevődnek össze, mert a kemény edényfelületre könnyebben egyenes vonalakat karcolni. Az értelmezhető, illetve olvasható graffitók betűim is jól látható, hogy az ívelő vonalakkal inkább sokszögvonalaknak sikerültek, sőt, épp a graffitókra jellemző az az írásmód, amely — pl. a bronz katonai diplomák belső oldalainak betűihez hasonlóan — a betűket egyesesekből állítja össze. Mivel a karcoló kéz a kemény felületen gyakran megcsúszik, az íráshoz nem tartozó karcokat is ejt, vagy pedig a betűk egyes szárait véletlenül megnyújtja. Hogy mi a különbség a kemény és puha felületre írt graffitók között, azt két tokodi példával is jól lehet szemléltetni (1. kép). A *Severinus* nevet égetés előtt rajzolták a még puha edény oldalára,⁶ míg az *Alba* (...) nevet egy sigillatál kemény és a máztól síkos felületére (talpára) karcolták. Az első *A* jobb szarának karcolásakor a szerszám megcsúszott és egy balra hátrafutó vonalat karcolt, amely a talpgyűrű mentén el is kanyarodott. Az *L* első szára szintén a szerszám megcsúszása miatt sikerült hosszúra. Ezzel szemben a *Severinus* nevet igazi kurzív betűkkel, ívelő vonalakkal írták anélkül, hogy a felület ellenállásával meg kellett volna küzdeni. Igazi kurzív betűformák viszonylag ritkák az edénygraffitókban, amelyek írása hol a kurzívhoz, hol a quadráthoz közelít, aszerint, hogy a karcoló kéz a betű melyik változatát érezte könnyebben karcolhatónak. A Gabler által közölt graffitók közül a *SVPERI* az *S* kivételével inkább a

¹ A tokodi telep, temető és későrómai erőd feldolgozása *K. Éry Kinga, H. Kelemen Márta, Lányi Vera, Lőrincz Barnabás, Mócsy András* és *R. Pető Mária* tollából külön kötetben fog megjelenni.

² Röviden ismerteti *H. Kelemen Márta* a Komárom Megye Régészeti Topográfiája sajtó alatt levő 1. kötetében.

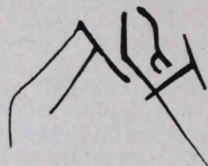
³ Vö. pl. a bonni múzeum graffitóinak mintaszerű corpusát: *L. Bakker—B. Galsterer-Kröll*: Graffiti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum. Köln 1975. Ugyanott bő, a korszak újabb magyar irodalmát is regisztráló bibliográfia.

⁴ Az első, egy kivétellel (itt 2. kép) valódi graffitót hozó közlés *Gabler D.*: Pannóniai terra-sigillata-feliratok. *Acta Tan.* 14 (1967) 59 skk., ehhez *Harmatta J.*: Pannóniai edény feliratok. uo. 67 skk. = *Acta Arch.* 20 (1968) 247 skk., vö. megjegyzésemet *Acta Arch.* 21 (1969) 366, 277. j. További közlések (irodalommal) *B. Bónis E.*: Ritzinschriften auf frühkaiserzeitlichen Gefäßfragmenten aus Tokod. *Folia Arch.* 25 (1974) 87 skk. és ehhez *Harmatta J.*: Két római edényfelirat Pannóniából. *Acta Tan.* 21 (1974) 65 skk. = *Folia Arch.* 25 (1974) 99 skk.

⁵ vö. *Visy Zs.* fontos megjegyzéseit: *Inschriften und Zeichen auf den Terra Sigillata von Interisca. Alba Regia* 10 (1969) 87 skk.

⁶ *Lányi Vera* közli az 1. j.-ben idézett munkában. Betűforma és anyag szoros összefüggését szemlélteti a pompeji graffitók betűinek összeállítására *CIL IV, Tab. I.*

STUCNAUR

1. Két eredeti edénygraffito Tokodról

2. Hamis edénygraffito Tokodról

quadráthoz, az *AEL VIC* és az *AEL ALB*[...] betűi többségükben inkább a kurzívhoz közelítettek, természetesen anélkül, hogy pl. az igazi kurzív *A* és *E* ívelő vonalaival a karcoló megpróbálkozott volna. Jobban megközelítik az igazi kurzív formákat a *SIRO*⁷ és az *ALBA*⁸ graffitók.

Minden olvasható és értelmezhető tokodi graffito személyen. A két *Aelius*-on kívül az *Alba(nus?)*, a *Super* és a *Severinus* a nagyon közönséges latin nevek közé tartozik, a *Tata*⁹ tetszés szerinti nyelvből származtatható «Lallname»,¹⁰ míg a *SIRO*, *STRO* vagy *SIPO* az olvasás bizonytalansága miatt az értelmezésben messzemenő óvatosságra int; az edénygraffitók jórészt az ilyen betűcsoportok alkotják.

Nézzük mármost az eddig közölt hamisítványokat. Gabler Dénes anyagában csak egy darab szúr szemet. Ez a]*VISCO XII. A*[graffito¹¹ (2. kép), amelynek betűi kimondottan a quadrát formákat utánozzák még akkor is, amikor a kérdéses betűnek edénygraffitón inkább a kurzívhoz közelítő formája lenne várható (S, A). Az igazán áruló jel azonban a *XII* és az *A* közé a sor aljára tett pont. Edénygraffitókban a központoszás ritka; ha előfordul, akkor a szabályszerű, középmagasságban elhelyezett pontot találjuk. A sor alján levő központoszás a hamis feliratok gyakori hibája. Mivel a graffito hamis, az etruszk eredetű *Viscus* név dativusa helyett egy töredékesnek szánt¹² szóra kell gondolnunk. Nem tartom kizártnak, hogy a hamisító [*Era*]visco-ra gondolt; erre az «érdekes ségre» még visszatérünk.

Bónis Éva teljes joggal hamisítványként tett közzé egy vésett díszű «sávós» edény oldaltöredékére karcolt rajzot és feliratot. A rajz, amely a széles vésséssel felvitt eredeti hullámvonaldísz technikáját utánozva bicska élével van bevésve, egyértelműen hamisítvány. Az obszcén szimbólumról, a tulipánról, és a tokodi festett La Tène-D-edény háromszögeit véssé és sraffiozva másoló háromszögről nincs mit mondani. Másként és más szerszámmal van karcolva a «görög» felirat, amelynek betűi ráfutnak a törésfelületre. Mivel a két utolsó betű töredékes, nem lehet arról szó, hogy a feliratot egy már törött cserépre karcolták volna. Nem érzem meggyőzőnek Harmatta János érvelését, aki szerint a graffito hegyes szerszámmal való tisztításakor futott rá a szerszám a törésre. Ilyen durva tisztítás nyomai a többi graffiton nem fedezhetők fel. Ellenkezőleg: azt tapasztaljuk, hogy a karcolt vonalakba piszkot dörszöltek, hogy eredetibbnek lássék. Figyelemreméltó felismerése ellenben Harmattának az, hogy a betűk az aquineumi palaestra-felirat betűihez hasonlítanak (3. kép). Ez a hasonlóság azonban gyanút kelt. Egy festett felirat szépen ívelő betűi ugyanis csak akkor fordulhatnak elő egy kiégett cserép kemény felületére karcolt felíraton, ha a karcoló a festett betűk formáját akarta utánozni. Ezt viszont Harmatta kizárja azért, mert a hamisítás pusztá ténye nehezen egyeztethető össze olyan tudással, amely a palaestra-felirat ismeretéből következik. A hamisító ismereteire még visszatérünk.¹³ A betűformák mindenesetre a graffito hitelessége ellen szólnak, egyúttal pedig a hamisító paleográfiai járatlanságát mutatják, ahogyan ez a *VISCO*-graffitonál is megmutatkozott. Erre a következtetésre vezet az első lambda után Harmatta által feltételezett pont is, amennyiben nem olyan felületi hibáról van szó, mint amilyen a lambda előtt is látható. Ha ugyanis ez a kerek lyuk központoszás lenne, amit kétségesnek tartok, akkor épp a sor alján való elhelyezése árulja el a paleográfiában járatlan hamisítót. Mindebből viszont az következik, hogy a hamisító nem *L. Elleni*[-t, hanem *Lelleni*[-t akart írni. Ilyen módon azonban az *Elonius* gentiliicumra való utalás, mint a valódiság melletti érv elesik. Figyelmet érdemel az időtlenre sikerült két «lambda» is, amely arról tanúskodik, hogy a hamisító voltaképpen nem volt tisztában ezzel a görög betűvel.

⁷ Gabler: i. h. 11. sz. *Harmatta* olvasása szerint *SIPO*.

⁸ Gabler: i. h. 6. sz. *Harmatta Lasea*-nak olvasta.

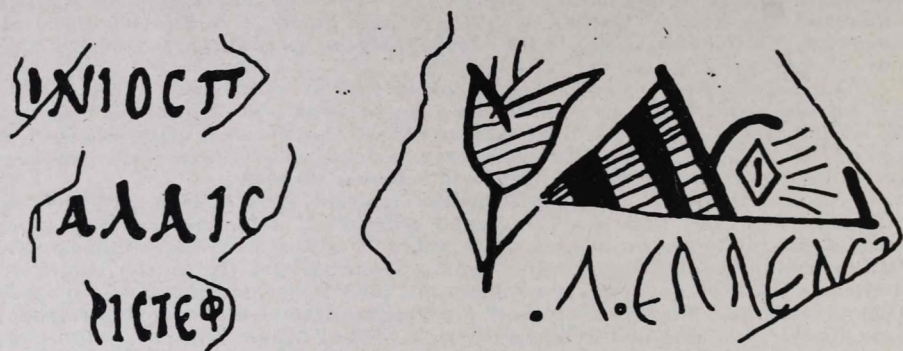
⁹ A *Tata* után következő *A* távolabb áll és halványabban van karcolva. Valószínűbb, hogy épúgy nem tartozik a *Tata* névhez, mint az edényfenéken látható további jelcsoportok.

¹⁰ *A. Holder*: Alt-Celtischer Sprachschatz. II. Leipzig 1904. 1753. *H. Wuthnow*: Die semitischen Menschennamen. Leipzig 1930. 115. *D. Detschew*: Die thrakischen Sprachreste. Wien 1957. 494. *L. Zgusta*: Die kleinasiatischen Personennamen. Praha 1964. 494. *I. Kajanto*: The Latin Cognomina. Helsinki 1965. 304. *I. I. Russu*: Illirii. Bucuresti 1969. 252 stb.

¹¹ Gabler: i. h. 2. sz.

¹² A *V* szárait a karcoló kétszer húzta meg. Ugyanilyen kezdeti bizonytalankodás látható egy másik hamisítvány szókezdő betűjén, ahol az *A* első szára van kétszer karcolva (6. kép).

¹³ Ehhez itt csak annyit kell megjegyezni, hogy *Harmatta* érvelésében ezzel a cseréppel kapcsolatban tévesen szerepel a másik cserépet találó gépkocsivezető.

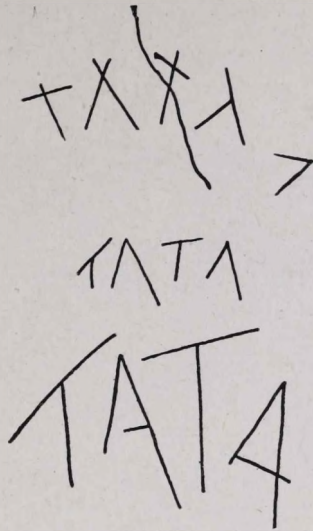
3. Hamis «görög» edénygraffito Tokodról és az aquincumi palaestra-felirat néhány darabja

4. Hamis edénygraffito Tokodról

Eredetiként került közlésre az a cserép, amelyen vadászjelenet és egy többféle alfabétumból kevert írás látható (4. kép). A rajz minden egyes eleme olyan pontosan egyezik valamely ismert emlékkel, hogy ez az analógia-halmazódás csak tudatos utánczás eredménye lehet. A stilizált fa a tokodi festett La Tène-cserépről, a vonalkázott háromszög ugyanonnan, a vadász sisakja a Waterloo-Bridge-i sisakról, végül a csőrös négy lábú a Somme-Bionne-i veretről van másolva. Ilyen pontos és sokszoros egyezések nem a valódi darabokra jellemzőek. Egy további gyanús momentumra Szilágyi János György figyelmet tett: a vadász mindkét kezében támadó fegyver van. — Nehezebb a helyzet az írással, mert arra a találó — igaz, hogy több év távolából — még emlékezett. Gyanús a többféle alfabétum keverése, a T-k keresztvonalának fordított irányú lejtése, amely két alább ismertetendő hamisítványon tér vissza (5. kép), a görögben szokatlan P, amely inkább egy játékosan kunkorodó C lehetne. Némi hitelességet ad az A-nak a tokodi graffitókon egyébként elő nem forduló — tehát nem onnan¹⁴ másolt — kurzív formája és a jó M. A kérdést az döntené el, ha hiteles körülmények között rokon írások kerülnének elő területünkön. Addig óvatossággal kezelendő unikum.

¹⁴ A cserép a bemondás szerint 1961-ben került elő, de három évvel később jelentették és mutatták be. Ekkor már hazai könyvkereskedésekben is kaphatók voltak az újabb népszerű írástörténeti munkák, mint pl. *Jensen* (1958), *Friedrich* (1954) és *Doblhofer* (1957 és 1964: később magyarul is); régebbi, hasonló tárgyú könyvekről nem beszélve.

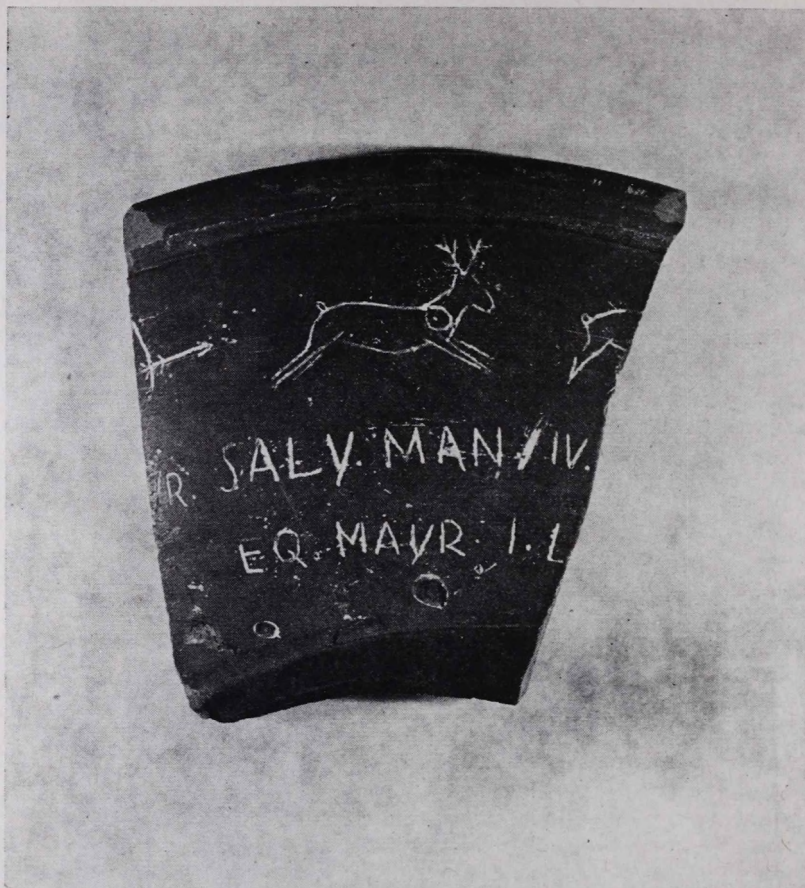
5. Egy eredeti és két hamis graffito Tokodról

6. Hamis «római» graffito őskori cserépen Tokodról(?).

Mint láttuk, belső érvek szólnak amellett, hogy hamisítványokkal van dolgunk. Hátra van azonban az a tagadhatatlanul erős érv, hogy a hamisítványok olyan ismeretekről tanúskodnak, amelyeket egy hamisítónál nem tételezhetünk fel; pontosabban, akinek ilyen ismeretei vannak, arról nehezen képzelhető el, hogy hamisítson. Nézzünk meg ezért közelebbről néhány eddig még nem közölt dorogi hamisítványt. Eredetük, felbukkanási helyük és vélt lelőhelyük azonos az eddig tárgyaltakéval.¹⁵

¹⁵ A darabok eredetiben való tanulmányozásáért *Horváth Istvánnak* tartozom köszönettel.

7. Hamis graffito Tokodról

Ártalmatlan játékként kell értékelnünk két *Tata* feliratú edényfeneket (5. kép: alsó kettő).¹⁶ Azonos kéztől valók, amit a *T*-k felső vonalának ellenkező irányú lejtése és az *A*-k jobb szárának lefutása mutat. Hamis voltukat bizonyítja a *T* felső szárának fordított lejtése, az *A* két szárának gyanúsán pontos összefutása és a szokatlan vízszintes keresztvonalak. Az ihlető nyilván a valódi *Tata*-graffito volt (5. kép, fent), a játékos indíték pedig abban keresendő, hogy a dorogi tájmúzeum fennállásának éveiben Dorog és Tata labdarugócsapatai a Nemzeti Bajnokság I. Osztályában játszottak; a két komárom-megyei bányászcsapat vetélkedése csak egyik vetülete volt egy megyén belüli nagyobb rivalizálásnak.

Kevésbé ártalmatlan, bár primitívebb két másik cserép graffitója. Az egyikben az *Aveta* kelta név olvasható a hamis *Tata*-graffitók betűihez hasonló írásban. A cserép egy koravaskori grafitos felületű nagy edény oldaltörédeke (6. kép). A másik cserép egy Drag. 31. formájú sigillata peremtörédeke (7. kép) vadászjelenettel és kétsoros felirattal. A vadászjelenetben a hamisító súlyos hibát ejtett, amikor a baloldali törés mentén levő íjról és nyílról lefelejtette a nyilazó vadász két kezét, nyilvánvalóan azért, mert a rajzot eleve töredékesnek szánta. A kétsoros felirat az *Itinerarium Antonini* 266, 13

¹⁶ lt. sz. 59—29—59 és 64—4—58.

egyik kéziratí változatára épített korábbi olvasatban adja ezt az itinerárium-helyet: *Salv(a) man(sio)*, majd hozzáfűzi a *Notitia Dignitatum* idevágó helyét (33, 31): *eg(uites) Maur(i)*. A betűformák azonosak a *VISCO*-graffitóéval (2. kép). A szigorúan quadrát formához a soralji központozás járul.

Hamisítónk tehát ismerte az Esztergom környékére vonatkozó ókori forráshelyeket, tájékozva volt a vaskori eredetű őslakosság személyneveiben és ebből egyet egy vaskori edényre karcolt. Ilyen tájékozottság mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy ismerte a többször közölt¹⁷ aquincumi palaestra-feliratot, a számos ismeretterjesztő munkában közölt Waterloo-Bridge-i sisakot és a Déchelette-kézikönyv címlapján (!) is látható Somme-Bionne-erületet.¹⁸ Ennél kisebb tudás mellett is hallhatott az eraviszkusokról (*VISCO*-cserép), és tudhatta, hogy egy görög felirat ritkaságszámba megy Pannóniának ezen a vidékén. Jellemző azonban, hogy míg a latinbetűs graffitóknál bátran alkalmazta a számára ismerős latin betűket, nem gondolva az edénygraffitók paleográfiai szabályszerűségeire, addig a görög feliratnál csak a palaestra-felirat könnyebbnek látszó betűivel mert megpróbálkozni. A «görög» graffito valószínűleg épp ezért nem hordoz mondanivalót; összesen három vagy négy betűvel mert kísérletezni.

Nem gondolt végül arra sem, hogy az összes tokodi «érdekesség» a dorogi tájműzeumban bukkan fel, míg a hosszú éveken át rendszeresen végzett tokodi ásatások hasonló kuriózumokat nem produkálnak.¹⁹ A hamis darabok közös provenienciájának elleplezésére az igazi hamisítók gondot fordítanak. Ezúttal szerencsére nem igazán felkészült és nem körültekintően eljáró hamisítóval kerültünk szembe.

FÜVES ÖDÖN

A GÖRÖGÖK ÁLLANDÓ LETELEPÜLÉSÉNEK MEGGYORSULÁSA PESTEN

(1774—1780)

Bár a XVIII. szd. folyamán hazánkban letelepedett görögök¹ szabad kereskedelmének alapfeltételéhez, a magyar állampolgársághoz a hűségük megkövetelése már 1746-tól kezdve többször — így az 1769. IV. 25. rendeletben is — felmerült, a görögök egy része azonban továbbra sem tett eleget e felszólításnak, amint ez a pesti görögök 1772. évi összeírásából is kiviláglik.² A kormányhatóságok előtt mindjobban nyilvánvalóvá vált, hogy a török alattvaló kereskedőket csak egy új rendelet kiadásával és annak radikális végrehajtásával lehet a számukra engedélyezett kereskedés korlátai közé kényszeríteni. Ezt a célt szolgálta a Helytartótanács (továbbiakban HTT) hazai görögökre vonatkozó egyik legdöntőbb jelentőségű rendeletének 1774. aug. 8-án 3523 sz. alatt történt kibocsátása, amely a hűségük letételét kötelezővé tette.³ E rendelet hozatalára a kedvező külpolitikai helyzet nyújtott lehetőséget, mert közvetlenül előtte a Kücsük—Kajnardzsi-i béke alaposan meggyengítette a törökök hatalmát.

¹⁷ Bp. Régiségei I (1889) 121, 23. kép; 16 (1955) 97, 6. kép, vö. pl. Bp. Tört. I (1942) LXXVII. t. 4, stb.

¹⁸ J. Déchelette: Manuel d'archéologie préhistorique II. Paris 1914.

¹⁹ Rövidebb-hosszabb leletmentéseket végzett *Alföldy Géza*, *Czeglédy Ilona*, *Kelemen Márta*, *Lányi Vera*, *Mócsy András* és *Soproni Sándor*. *Lányi Vera* ezenkívül feltárta a későrómai temetőt, magam pedig 1955—1969 között évente dolgoztam az iszapgödör telepének leletmentésén és a késői erőd feltárásán. Ez alatt a másfél évtized alatt egyetlen egyszer, emlékezetem szerint 1958 táján adtak a kezembe egy hamis graffitót (sigillata-cserépen *SOLVA* felirat). Talán kételkedő magatartásomnak köszönhetem, hogy később hamis graffitóval nem találkoztam.

¹ *Füves Ö.*: A görög kereskedők megjelenése Pesten. Ant. Tan. 19 (1973) 227—231.

² Országos Levéltár (OL) Misc. fasc. 2. No. 8 (1772—1774).

³ 1772-ben már megjelent egy szigorító rendelet, amely előkészítette a hűségük-rendeletét.